

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Freudregisters, Over het maken van

WALTER SCHÖNAU

Toen Uitgeverij Boom besloot een nieuwe wetenschappelijke Freudeditie uit te geven, stond meteen vast dat het oeuvre door een register van zaken ontsloten diende te worden. De bestaande, thematisch gerangschikte ›leeseditie‹ van Freuds werk in dertig delen (Amsterdam 1979-1993) beschikte wel over een register van personennamen en enkele speciale registers van dromen, grappen, symbolen en lapsussen in de desbetreffende delen, maar miste node een alfabetische index van de door Freud behandelde onderwerpen.

In de zomer van 2004 werd me gevraagd of ik iemand kende die deze taak op zich zou kunnen en willen nemen. Hoewel met emeritaat en ofschoon familie en vrienden het dringend afraadden, besloot ik het zelf te gaan doen. Twee overwegingen motiveerden mijn toezegging: in de eerste plaats het spontane aanbod van mijn vrouw om mij bij dit project te assisteren en het omvangrijke werk samen uit te voeren, en in de tweede plaats het aanlokkelijke vooruitzicht voor de tweede keer in mijn leven het volledige oeuvre van Freud door te lezen, dit keer in de voortreffelijke Nederlandse vertaling van Wilfred Oranje, Thomas Graftdijk, Paul Beers en anderen en in de door Oranje volledig herziene versie.

¶ *Freud revisited*

De eerste keer had ik als beginnend wetenschapper het verzameld werk doorgelezen voor mijn proefschrift over de literaire aspecten van Freuds proza (1968). Dit was het begin van een ontdekkingsreis met de nodige teleurstellingen en ontberingen, maar ook met mooie panorama's, door het gebied der literatuurpsychologie, een reis die me in contact bracht met Duitse en later ook Nederlandse collega's, onder wie in de eerste plaats de romanist Henk Hillenaar met wie ik in onderwijs en onderzoek ging samenwerken. In mijn colleges Duitse letterkunde over auteurs als Schnitzler, Musil of Thomas Mann liet ik me inspireren door wat ik bij Freud en elders over het psychoanalytische denken had geleerd. Omgekeerd merkte ik ook hoeveel kennis van de literatuur helpt bij het doorgronden van psychoanalytische geschriften. Las ik destijds het werk met de blik vooral gericht op het ge-

bruik van motto's, citaten, stijlfiguren en retorische strategieën door Freud als schrijver, nu diende ik het te herlezen door de bril van een registermaker. Dat betekende een lectuur, gericht op de vraag hoe Freuds denkwereld, een heel netwerk van concepten, hypothesen en theorieën, 'gelemmatiseerd', dat wil zeggen in een alfabetische lijst van trefwoorden zo goed mogelijk weergegeven kon worden.

De eerste keer, veertig jaren geleden, had ik de *Gesammelte Werke* (GW) doorgelezen met de aandacht vooral gericht op het taalgebruik. De tweede keer was niet eenvoudig een herhaling van die leeservaring, maar wel een bijna even intensieve. Dit keer las ik Freud in Nederlandse vertaling, maar vreemd genoeg was ik me daar zelden van bewust, zo goed 'loopt' de tekst kennelijk. Een groot compliment, dunkt me! En regelmatig was ik weer verast door bepaalde originele wendingen, rake observaties en gedurfde antropologische of filosofische speculaties. Dit keer maakte ik bovendien kennis met een aantal voor mij nog onbekende geschriften van de 'vroege Freud' waarin je ziet hoe zijn psychoanalytische denken zich geleidelijk uit het neurologische ontwikkelt. Wie zo Freuds theorievorming in de loop der jaren volgt, kan goed waarnemen hoe hij bepaalde problemen aanpakt, dan weer een tijd laat rusten om ze daarna vanuit een heel andere gezichtshoek te benaderen. Ook zie je hoe Freud ertoe neigt om een gedachte als hypothese te lanceren, daar een heel genuanceerde argumentatie pro en contra aan toevoegt, maar dan in de loop van zijn redenering steeds meer het aanvankelijk slechts veronderstelde als vaststaand feit gaat behandelen om van daaruit nieuwe vragen aan te snijden. Freuds denken lijkt systematischer dan het is. In de ziektegeschiedenissen toont hij soms een fenomenale intuïtie (een woord dat hij trouwens altijd vermeed!) voor de onbewuste motiveringen van zijn patiënten in een bepaalde levensconstellatie. Wat eigenlijk pure empathie is, wordt nogal eens verwoord als ging het om strikt wetenschappelijke gevolgtrekkingen; wat bevlogen en vernuftig fantaseren is, wordt gepresenteerd als streng stapsgewijs medisch redeneren. Termen duiken op en verdwijnen weer, woordcombinaties worden uitgetoetst en weer verworpen, kortom het tastende onderzoeken, het langzame ontdekkingsproces wordt zichtbaar, zoals dat in de exegese van vaktermen in glossaria als die van Laplanche en Pontalis of van Harry Stroeken vaak wordt nagetrokken.

Een nieuwe ervaring was ook de kennismaking met het *Ontwerp van een psychologie* (1895)—een moeilijke, maar onmiskenbaar geniale tekst die direct al in het begin het uiterste vergde van een registermaker die de terminologische en conceptuele complexiteit van dit ontwerp in een adequaat stelsel van lemma's en sublemma's dient te vangen. In de volgende delen van het oeuvre, niet alleen in hoofdstuk VII van *De Droomduiding* kan men de sporen terugvinden van deze verbluffende poging om zich als neuroloog een voorstelling te maken van het ontstaan en het functioneren van het psychische 'apparaat' in termen van neuronensystemen, innervaties, excitaties en baningen.

Het hier optredende concept «contactbarrière» wijst al vooruit naar de pas later ontdekte «synaps». Het is ook voor een leek niet moeilijk te zien dat we hier met een weliswaar onvoltooide, maar nog altijd baanbrekende tekst te maken hebben, die voor de herontdekking van de psychoanalyse door de neurowetenschappen van cruciale betekenis is. Het is moeilijk voor te stellen dat Freud het manuscript had willen verbranden en een groot geluk dat de tekst door allerlei toevalligheden bewaard is gebleven.

Een ander verschil met mijn vorige Freudlectuur is wel, om ook een subjectief aspect te noemen, dat mijn idealiserende bewondering voor de intellectuele held van mijn jeugd onder invloed van boeken als de biografie van Louis Breger, maar vooral door talrijke gesprekken met de psychoanalyticus W. L. Ietswaart plaatsgemaakt heeft voor wat meer kritische distantie en oog voor de onaangename en ontegenzeggelijk zwakke kanten in zijn karakter, voor de losse eindjes en de blinde vlekken in zijn denken. Ik zie de psychoanalyse nu als één van verschillende mogelijke systemen om leven en wereld te conceptualiseren, niet als het enige, wel als een van de beste. Misschien is ze, zoals Lévi-Strauss zei, een mythologie onder andere, maar dan wel een onmisbare.

Anders dan bij het nogal eenzame werk aan mijn proefschrift over Freud als stilist maakte ik nu deel uit van een team dat ter voorbereiding van de uitgave regelmatig in Amsterdam overleg pleegde, waardoor ik een indruk kreeg van wat er allemaal komt kijken bij zo'n onderneming, hoeveel overleg tussen uitgever, redacteuren, vertalers, bezorger, zetter en ontwerper dit vergt en hoeveel zorgvuldig en geduldig correctiewerk er verricht moet worden — alles bij elkaar een stimulerende nieuwe ervaring voor mij. Nieuw was ook de intensieve dagelijkse samenwerking met mijn vrouw bij het werk aan het kaartstelsel, een *working alliance* van onschatbare waarde, niet alleen voor de voortgang en tijdsduur van het project.

Toegegeven, het maken van een zakenregister van naar schatting ruim negenhonderd pagina's in druk, met een totaal van circa achttienduizend lemma's, met behulp van een kaartstelsel in een tiental kaartenbakken, heeft z'n saaie fases, maar het lezen, ook het herlezen van Freuds geschriften blijft door de stilistische kwaliteit en door de ongewone denkkraft waarvan ze getuigen een waar genoegen. Het lezen in chronologische volgorde verdiept bovendien het inzicht in het ontstaan en de ontwikkeling van de analytische concepten. Een voorbeeld is «overdracht», in het begin duidelijk nog een vertaling van het Franse «transfert», waarmee in de tijd van Charcot en de hypnose de symmetrische verplaatsbaarheid van een hysterisch symptoom van de ene zijde van het lichaam naar de andere bedoeld werd — en waarmee dus experimenteel de psychische, dat wil zeggen niet-somatische aard van de storing aangetoond kon worden. Pas langzamerhand gaat Freud er dan een heel ander soort verplaatsing mee aanduiden, namelijk die van de onbewuste instelling van de analysant ten opzichte van de analyticus, die bij nader inzien een

herhaling blijkt te zijn van een vroegere instelling ten opzichte van een significante andere persoon. In het begin wordt dit nog als iets incorrects opgevat, als een kwestie van een ‹valse verbinding› of ‹mésalliance›, de ontsporing van een proces dat eigenlijk anders zou dienen te verlopen. Pas later ontwikkelt zich dan de notie van de universele en onvermijdelijke aard van het verschijnsel en de gidsfunctie ervan in het analytisch proces.

¶ *Hoe maak je een register?*

Een wetenschappelijk geschrift zonder register is als een huis zonder deuren en ramen. Een willekeurig voorbeeld: wie van Claude Lévi-Strauss' boek *Het trieste der tropen* (1955) gehoord heeft en nieuwsgierig is naar wat deze antropoloog nu zo triest vindt aan de tropen, zal het hele boek moeten doorlezen, aangezien een register ontbreekt en de hoofdstuktitels van dit reisverslag geen uitsluitel geven. Een zakenindex ontsluit de inhoud van een boek door middel van ‹ingangen›. Het maken ervan, dienend werk evenals andere vormen van tekstbezorging, -correctie en -redactie, zie ik als een filologisch ambacht waaraan in recensies meer aandacht besteed zou kunnen worden. Een register behoort mijns inziens met de titels en ondertitels, opdrachten, motto's, voorwoorden, inleidingen, flapteksten, commentaren, glossaria, nawoorden et cetera tot de ‹parateksten›, zoals Gérard Genette ze noemde, en verdient een eigen plaats in een theorie over deze ‹drempels› van de eigenlijke tekst. Jammer dat Genette nu net de registers buiten beschouwing heeft gelaten, want hoewel er handboeken, verenigingen (in Amerika en Engeland), congressen en prijzen voor registermakers zijn, aan een theorie van het register als apart tekstgenre is zeker behoefte.

Het programma van eisen voor een zakenregister is niet zo moeilijk op te stellen. Een zakenindex dient het snel en efficiënt toegankelijk maken, met behulp van goed gekozen ‹ingangen›, van — in Freuds geval — een complex, invloedrijk en bijkans ‹gecanoniseerd› wetenschappelijk oeuvre. Anders dan hoofdstuktitels, inhoudsopgaven of redactionele inleidingen ontsluit een register een tekst door de inhoud ervan op te splitsen over een aantal lemma's, waaronder niet alleen vaktermen, maar ook aardrijkskundige namen, literaire werken, periodieken et cetera. vallen. De psychoanalytische terminologie reken ik tot de ‹begrippen›, verschijnselen als ‹jaloezie›, ‹liefde›, ‹haat›, ‹antisemitisme› tot de overige op te nemen onderwerpen.

De operationalisering van dit programma is een ander verhaal, een zaak van lange adem, gezien de omvang van het oeuvre (tien kloeke delen van gemiddeld ruim zeshonderd pagina's plus een ‹servicedeel›) het werk van ongeveer twee jaren. Het is niet doenlijk alle regels en regeltjes voor deze eigenaardige vorm van intellectueel boekhouden in een verantwoording te expliciteren. De noodzakelijke systematiek en uniformiteit is alleen gegarandeerd als één persoon of één team het hele werk doet. De vele grote en kleine beslissin-

gen die de samenstelling van een register vereist hebben een onvermijdelijk subjectieve component.

Ter voorbereiding van mijn taak las ik enkele handboeken over de kunst — of is het toch meer een ambacht? — van het registermaken (Anderson, Knight e.a.) en bestudeerde ik uiteraard de registers bij de andere Freuduitgaven. Die van de afzonderlijke delen van de GW kunnen, zoals ik uit ervaring al wel wist, de toets der kritiek niet doorstaan. Ze zijn onmethodisch en vrij arbitrair in de selectie van lemma's door verschillende personen samengesteld. Het *Gesamtregister* bij de GW van de hand van Lilla Veszy-Wagner (pas in 1968 verschenen) daarentegen biedt naast het zeer uitvoerige zakenregister (met een totaal van circa vijfenveertigduizend lemma's) een keur aan overige speciale registers die wel aan strenge normen van betrouwbaarheid en volledigheid voldoen, maar tegen de prijs van een verminderde gebruikersvriendelijkheid en een irriterende onoverzichtelijkheid. Er zijn in dit deel, behalve de zakenindex, registers te vinden van de ziektegeschiedenissen, dromen, symbolen, lapsussen, zegswijzen, citaten, metaforen en gelijkenissen, anekdoten, grappen en woordspelingen, aardrijkskundige namen; en er is een biografisch, een bibliografisch en een namen- en auteursregister. Dat alles vormt op zich een zeer waardevolle informatiebron en is zonder meer een bewondering afdwingende filologische prestatie van blijvende waarde. Maar typografische onoverzichtelijkheid en het hier en daar perfectionistische streven naar volledigheid in een al te gedetailleerde uitsplitsing van algemene begrippen doen de lezer die snel een bepaalde informatie zoekt helaas al te vaak in een labyrint van verwijzingen en ellenlange opsommingen verdwalen en de moed opgeven. De gebruiker van het *Gesamtregister* dient zich eigenlijk eerst grondig in de bouwprincipes ervan te verdiepen — de verantwoording van negenen-twintig pagina's is tevens een onmisbare gebruiksaanwijzing — alvorens het met vrucht te kunnen raadplegen. De *General Subject Index* in deel xxiv van de *Standard Edition* (SE) kent deze bezwaren niet of veel minder, maar heeft aparte registers voor de redactionele en voor de terminologische commentaren. Ik heb ervoor gekozen dit onderscheid niet te maken; ook de ziektegeschiedenissen, de door Freud vermelde kunstwerken en literaire werken heb ik ter wille van de overzichtelijkheid niet in een apart register ondergebracht. Evenals bij de *General Subject Index* het geval is vormt het samenvattende register in deel 11 niet een mechanische combinatie van de registers bij de afzonderlijke delen, maar een herziene selectie ervan.

¶ *Analytisch versus synthetisch*

Theoretici van het indexeren plegen twee registertypen te onderscheiden, het analytische en het synthetische. Het analytische register inventariseert de in een boek behandelde onderwerpen in de kleinst mogelijke eenheden, registreert deze met hun belangrijkste vindplaatsen en rangschikt deze lijst van

woorden in alfabetische volgorde. Conceptuele samenhang is minder belangrijk dan snelle oriëntatie. Analytisch is bij voorbeeld:

Seksueel, seksuele
 — aberratie *Zie* Seksuele stoornis
 — afkeer *Zie* Seksualiteit, afkeer van
 — agressie (*Zie ook* Aanranding)
 — apparaat
 — begeerte
 — bevrediging *Zie* Bevrediging, seksuele
 — chemie *Zie* Seksualiteit, chemie van
 — constitutie
 — doel
 — infantiel
 — passief
 — drift *Zie* Drift, seksuele
 — energie *Zie* Drift, seksuele
 etc.

Een synthetisch register daarentegen tendeert naar het scheppen van nieuwe samenhangen en veronderstelt bij de gebruiker een zekere kennis van de achterliggende systematiek, een denken in samenhangen en structuren. Synthetisch is bij voorbeeld:

Dwang
 — herhalings-
 — pieker-
 — reinheids-
 — tel-
 — was-
 etc.

Analytisch is:

Herhalingsdwang
 Piekerdwang
 Reinheidsdwang
 Teldwang
 Wasdwang
 etc.

In uiterste consequentie zou een synthetisch register kunnen beginnen met het lemma 'psychoanalyse' en dan uitwaaiëren via een denkbeeldige boomstructuur over 'theorie van de psychoanalyse', 'praktijk van de psychoanalyse' naar 'droomduiding', 'metapsychologie', 'ziektegeschiedenissen' et cetera. Een goed register bestaat volgens mij uit een weloverwogen mix van beide procédés en kent dus veel verwijzingen in de trant van

 Proces

— primair Zie Primair proces

of liever nog een reeks vindplaatsen bij beide ›ingangen›. Wetenschappelijke publicaties als de nieuwe Freudeditie staan — in tegenstelling tot de leeseditie voor een algemener publiek — vooral ten dienste van lezers die vrij specifieke informatie zoeken of een vindplaats bij een al bekende passage. Mijn bezwaar tegen het *Gesamtregister* bij de GW is vooral de tendens tot synthetisch indexeren, terwijl het meer analytische register van de SE zijn toegankelijkheid heeft weten te bewaren. Iets eenders kan gezegd worden van de *Studienausgabe*, waarvan de registers mij dan ook in twijfelgevallen tot model gediend hebben. Als een schoolvoorbeeld voor een goed register zou ik dat van Ingeborg Meyer-Palmedo bij de *Nachtragsband* bij de GW willen noemen, waarvan de inhoud dus helaas geen deel uitmaakt van het *Gesamtregister*.

¶ Een kijkje in de keuken

Hoe gaat het maken van zo'n register nu in zijn werk? Het beste uitgangspunt, ook hiervoor, lijkt me, in de formulering van een van de beste kenners van deze materie, Ilse Grubrich-Simitis (1993, p. 329): ›auf unaufdringliche, also weder bevormundende noch überbordende Weise dem Leser das Verstehen und Situieren der Werke zu erleichtern›. Bij ieder potentieel lemma dient men zich af te vragen of deze term (in deze vorm en op deze plaats) opname verdient, of het begrip slechts terloops vermeld of uitvoerig gethematiseerd wordt, en in welke context het ter sprake komt om opname als lemma of als nieuwe vindplaats van een bestaand lemma te rechtvaardigen. Opname van een aantal van tien à vijftien lemma's per pagina blijkt in de regel het minimum. Alleen de meer narratieve gedeelten van de ziektegeschiedenissen of (auto)biografische teksten kunnen met een lagere ›dichtheidsgraad› van lemmatisering volstaan. Afgezien van zulke verschillen in tekstsoort dient men ter wille van de vereiste homogeniteit nodeloze schommelingen van deze dichtheidsgraad (dat wil zeggen van het aantal lemma's per tekst) te vermijden. Freud is de meest geciteerde auteur op het gebied der sociale wetenschappen. Daarom dient mijns inziens niet zozeer de absolute omvang als wel deze relatieve dichtheidsgraad van indexering in overeenstemming te zijn met het formaat van de auteur en het belang van zijn werk. Wie de talloze exegetische studies van Freuds teksten enigszins kent, weet hoeveel aandacht aan ieder detail van formulering en context geschonken wordt. Daarom koos ik in dubio liever voor vermelding dan voor weglating, wat weer het nadeel van vrij lange reeksen vindplaatsen met zich meebrengt. Freud is nu eenmaal de schepper van een nieuw discours over de psyche geworden, hij staat als taalkunstenaar aan de wieg van een geheel eigen manier van denken en spreken over zielsaangelegenheden — alle reden om, net als de vertalers dit gedaan

hebben, als indexmaker zijn taalgebruik met de nodige égards te behandelen en niet te snel iets als irrelevant over te slaan.

Maar wat is relevant — en voor wie is een bepaalde passage relevant? Hier is een speciaal soort virtuele empathie vereist, maar zijn ook teleurstellingen bij de toekomstige lezer onvermijdelijk. Anders dan bij mijn voorgangers zal de lezer bovendien door de bijgeleverde cd-rom met de volledige tekst over eigen digitale zoekmogelijkheden beschikken, een novum dat dwingt het aan indexmaken inherente selectieprobleem opnieuw te overdenken. Immers wie een volledige opsomming wenst, kan deze nu makkelijk zelf op zijn scherm oproepen. Een bruikbaar alternatief voor het register is dat echter meestal niet. Wie bij voorbeeld 'onbewust' opzoekt, zal in totaal 2710 vindplaatsen aantreffen; alleen al het woord 'seksualiteit' (inclusief bi-, hetero- en homo-seksualiteit) komt in de 10 delen ruim 1200 keer voor.

Wie zich voor de frequentie van door Freud gebezigde termen interesseert, vindt een overzicht aan het begin van de met een computer samengestelde (Engelstalige) concordantie bij de SE (1980). Helemaal bovenaan staat met 6113 vermeldingen het woord 'dream' ('dreams' komt nog eens 3820 keer voor), dan volgen — afgezien van functiewoordjes als 'only', 'all', 'more', ik doe een greep uit de veel langere lijst: — 'sexual' (4245), 'ego' (2671), 'father' (2182, pas veel later volgt 'mother' 1447!), 'unconscious' (2070), 'patient' (1949), 'neurosis' (1576), 'libido' (1038) et cetera. Deze veelvuldig voorkomen-de woorden vergen bij het registermaken de meeste arbeid, omdat ze in een groot aantal sublemma's onderverdeeld moeten worden, die een representatief beeld van de contexten dienen te geven waarin het begrip gebruikt wordt. Een voorbeeld:

- Onbewuste, het (Obw)
- concept
- dynamisch
- en het infantiele
- als instrument van analyse
- geen ontkenning in
- systematisch concept
- tijdloosheid van
- verdrongen
- etc.

Bij deze wetenschappelijke editie had ik als gebruikers in de eerste plaats wetenschappers, psychoanalytici, ontwikkelde 'leken', kortom intellectuele lezers voor ogen en ik heb mij bij keuze en formulering van de lemma's overwegend door dit lezertype laten leiden. Overige lezers staat immers nog altijd de thematisch ingedeelde 'leeseditie' ter beschikking. De vele medische vaktermen in deel 1 die Freud later probeerde te vermijden ('haematocoele retro-uterina', 'leucorrhoea ex onanismo', 'sternocleidomastoideus') zijn, hoewel

voor veel analytici misschien minder relevant, wel opgenomen omdat men die nu eenmaal in een zakenindex moet kunnen vinden. Indien woorden als ‘kinderverlamming’ en ‘poliomyelitis’ door elkaar gebruikt worden, is een Zie-verwijzing bij het eerste woord opgenomen.

Ter wille van de overzichtelijkheid zijn (met enkele uitzonderingen) sub-sublemma’s vermeden. Bij deze sublemma’s is het doel om door combinaties van trefwoorden de innerlijke samenhang van Freuds denken enigszins tot zijn recht te laten komen, een *fine tuning* aan te brengen en al te lange reeksen paginanummers te vermijden. ‘Grote’ lemma’s als ‘hysterie’, ‘neurose’, ‘verdringing’, ‘droom’, ‘complex’ of ‘onbewust’ worden opgesplitst in een groot aantal subcategorieën van het genre

Hysterie

- en fantasie
- en homoseksualiteit
- bij de man
- en verdrinking
- etc.

In voorkomende gevallen zijn er specifieke verwijzingen opgenomen, zoals

Perversie

- als negatief van neurose

of

Oedipuscomplex

- als sjibbolet van psychoanalyse

In de regel wordt de (vertaalde) woordkeuze van de tekst gevolgd, ook in de vele samenstellingen waar Freud zo van hield:

Affectbezetting

Affectinteresse

Affectquantum

Affectsom Zie Affectquantum

Affectstoornis

Affecttoestand

Affectvermogen

Affectvoorstelling Zie Voorstelling, affectieve

Affectwaarde

of

Droomanalyse

Droomarbeid

Droombewustzijn

Droomboek
Droombronnen
Droomdag
Droomduiding
etc.

Een probleem apart vormen de vele synoniemen die vaak om kennelijk stilistische redenen afgewisseld worden, bij voorbeeld voor 'geslachtsverkeer'. De beste oplossing lijkt me dan opname onder één lemma, met veel verwijzingen bij 'geslachtsdaad', 'geslachtsgemeenschap', 'coïtus', 'congressus' et cetera hiernaar. Maar bij geringe betekenisverschillen heb ik toch ervoor gekozen deze begrippen afzonderlijk op te nemen en eventueel een *Zie ook*-verwijzing toe te voegen, zoals bij woorden als 'herinnering' en 'reminiscentie'.

Soms zijn ook termen in het register opgenomen die niet letterlijk in de tekst voorkomen, maar die een moderne lezer zal willen opzoeken, bij voorbeeld 'frigiditeit' (waar Freud aanvankelijk veelal van 'seksuele anesthesie' spreekt) of 'fellatio' (omschreven als 'seksuele bevrediging *per os*' of 'zuigen aan een mannelijk lid'). Op diverse plaatsen is er sprake van antisemitisme, zonder dat dit woord wordt gebruikt, maar wel een aanleiding om er in het register naar te verwijzen. En waar Freud schrijft over 'een ongewild bijwonen van seksuele handelingen van de ouders, waarbij tegelijkertijd een onvermoe-de lelijkheid wordt geopenbaard en zowel het kinderlijke als het zedelijke gevoel wordt gekwetst' (*Over de etiologie van hysterie*, 1896) leek me een verwijzing naar deze passage onder het lemma 'oerscène' op zijn plaats.

Zo zijn er meer beslissingen waarbij het registreren allesbehalve een mechanische arbeid is. In zijn recensie van Forels boek *Der Hypnotismus* komt Freud te spreken over de vraag of hypnose de kwaal werkelijk geneest of alleen tijdelijk de symptomen ervan wegneemt: 'Met het elimineren van deze voorstelling, met het verzwakken van de herinnering, die de suggestie tot stand brengt, is doorgaans ook de stoornis overwonnen. Het is waar dat de hysterie daarmee niet is genezen, die onder eendere omstandigheden eendere symptomen zal veroorzaken; maar wordt hysterie door hydrotherapie, extra voeding of valeriaan dan wel genezen?' Een verwijzing naar deze passage onder het lemma 'symptoombestrijding' lijkt dan op zijn plaats, hoewel dit woord er niet voorkomt. Zo is er ook reden om het woord 'somatisering', dat bij Freud nog niet voorkomt, wel op te nemen, maar daarbij te verwijzen naar zijn concept 'conversie', of waar van een 'alternerende manie en melancholie' sprake is even hiernaar te verwijzen onder het lemma 'bipolaire stoornis'.

¶ Overige registers

In navolging van de GW en de SE heb ik, behalve de (bijgewerkte) registers van dromen, grappen en lapsussen, die ook in de vorige Nederlandse Freudeditie

opgenomen zijn, een register van de talloze (overwegend literaire) citaten en allusies waarmee het werk van Freud doorspekt is, evenals een index van de — vaak buitengewoon treffende en veelzeggende — metaforen en vergelijkingen toegevoegd. Het speurwerk naar de bronnen en de oorspronkelijke formulering van vele citaten is sinds de komst van internet en het zoekprogramma Google aanzienlijk vergemakkelijkt, zodat ik een flink aantal aanvullingen en verbeteringen ten opzichte van mijn voorgangers op dit gebied heb kunnen aanbrengen. Hetzelfde geldt voor tal van aanvullingen en correcties in het register van personennamen. Ook dit verradt voor een kennersoog interessante ontwikkelingen. Zo komt in deel 1 de naam van Charcot driehonderdvijfenveertig maal voor, terwijl de naam in deel 2 (*De Droomduiding*) geheel ontbreekt.

Als erudiet geleerde die zich tot een even erudiet lezerspubliek richtte, hield Freud van aforistische citaten en van geestige toespelingen voor de goede verstaander. Hij waardeerde spreekwoorden in de trant van *«Pour faire une omelette il faut casser des oeufs»* en bondige uitspraken (vaak in het Latijn, zoals *«Inter urinam et faeces nascimur»* — Tussen urine en uitwerpselen worden wij geboren) en toonde zich een meester in het gebruik van suggestieve motto's met tal van mogelijke betekenissen, zoals het veelvuldig geanalyseerde motto van *De Droomduiding* *«Flectere si nequeo superos Acheronta movebo»* (Kan ik de Hemelingen niet doen buigen dan zal ik de Onderwereld in beroering brengen). Zo schrijft hij (in de ziektegeschiedenis van *«Dora»*) in een bittere passage over de onwetenschappelijke preutsheid van zijn collega's: *«Maar ik ken het fatsoen van deze heren te goed om mij over hen op te winden. Ik zal niet voor de verleiding bezwijken een satire te schrijven»* — natuurlijk een verwijzing naar het bekende dictum *«Difficile est satiram non scribere»* (Het is moeilijk geen satire te schrijven) uit Iuvenalis' *Satiren*, en daarom dan ook opgenomen in het citatenregister. De frequentie van gevleugelde en minder bekende dicta uit het werk van schrijvers als Shakespeare (vierenzeventig citaten), Goethe (ruim vijfenzeventig citaten), C. F. Meyer, Ibsen, Shaw, maar ook uit Griekse tragedies en opera's is verbazingwekkend.

In de literatuur over Freud als schrijver wordt zijn meesterschap in de keuze van vergelijkingen altijd geroemd. Het desbetreffende register maakt het de onderzoeker van deze aspecten niet alleen makkelijk zich snel over de vindplaatsen te informeren, maar geeft ook — door een alfabetische rangschikking van trefwoorden — een beeld van de gebieden waaraan Freud zijn metaforen bij voorkeur ontleende: archeologie en oudheidkunde in de eerste plaats, maar ook geschiedenis, chemie, chirurgie, natuurkunde (elektriciteit, hydrauliek, de stoommachine!), taalkunde, rechtspraak, medicijnen en waterhuishouding (stromingen, beddingen, dammen, stuwing). Dit materiaal wordt dus anders gepresenteerd dan in de overige edities, namelijk gerangschikt op onderwerp. Menig citaat zou trouwens net zo goed in het metaforenregister thuis horen, want dikwijls gebruikt Freud voor een karakteristieke

vergelijking een citaat, bij voorbeeld waar hij het vraagstuk van de individuele dispositie bij de neurose bespreekt. Die plegen we altijd, zo schrijft hij, *ex post* te concluderen: ›achteraf, wanneer iemand al ziek is geworden. Wat dit betreft gedragen we ons als die Schotse koning in een roman van Victor Hugo, die zich liet voorstaan op een onfeilbaar middel om hekserij te herkennen. Hij liet de beschuldigde in kokend water stoven en proefde dan van de soep. Al naar de smaak luidde zijn oordeel dan: ja, dat was een heks, of: nee, dat was er geen› (deel 5, p. 515). Hoewel niemand dit citaat bij Victor Hugo heeft kunnen vinden, heb ik deze vergelijking toch maar bij de citaten ondergebracht. Een register van zegwijzen en spreekwoorden die niet als citaat tot een bepaalde bron te herleiden zijn completeert deze registers. Als ik de herkomst van een geveugeld woord kon vaststellen, heb ik het bij de citaten ondergebracht, maar het verschil met algemeen bekende zegwijzen is soms miniem, bij voorbeeld bij ›On revient toujours à ses premiers amours› (Saint-Just) of ›J'appelle un chat un chat› (Boileau). Opmerkelijk en illustratief voor Freuds *Bildung* is wel dat het merendeel van de literaire citaten tot het destijds gebruikelijke repertoire behoort en dus in een boek als Georg Büchmanns *Geflügelte Worte* te vinden is.

Literatuur

- ANDERSON, M. D. (1971). *Book Indexing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BÜCHMANN, G. (1864). *Geflügelte Worte*. Berlin: Haude und Spener. Meest recente uitgave München: Knaur 2003.
- FREUD, S. (1968). *Gesammelte Werke, 18. Band — Gesamtregister*. Samenstelling: Lilla Veszy-Wagner. Frankfurt am Main: Fischer.
- FREUD, S. (1974). *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. xxiv — Indexes and Bibliographies*. Samenstelling: Angela Richards. Londen: Vintage/Hogarth Press.
- FREUD, S. (1987). *Gesammelte Werke — Nachtragsband*. Texte aus den Jahren 1885 bis 1938. Redactie: Angela Richards m.m.v. Ilse Grubrich-Simitis. Frankfurt am Main: Fischer.
- GENETTE, G. (1987). *Seuils*. Paris: Editions du Seuil.
- GRUBRICH-SIMITIS, I. (1993). *Zurück zu Freuds Texten — Stumme Dokumente sprechen machen*. Frankfurt am Main: Fischer.
- GUTTMAN, S. A., JONES, R. L. & PARRISH, S. M. (red.) (1980). *The concordance to the Standard Edition of The Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, 6 delen. Boston: G. K. Hall & Co.
- KNIGHT, G. N. (1979). *Indexing, the art of*. Londen: Allen & Unwin.
- LAPLANCHE, J. & PONTALIS, J.-B. (1967). *Vocabulaire de la psychanalyse*. Parijs: PUF.
- LÉVI-STRAUSS, C. (2004). *Het trieste der tropen*. Vert. Marianne Kaas. Amsterdam: Atlas.
- SCHÖNAU, W. (1968). *Sigmund Freuds Prosa. Literarische Elemente seines Stils*. Stuttgart: Metzler.
- STROEKEN, H. (2000). *Nieuw psycho-analytisch woordenboek — Begrippen, termen, personen*. Amsterdam: Boom.

«De toekomst van een illusie» vormt het eerste grote essay waarin Freud aandacht besteedde aan de problemen die verbonden zijn met het leven in een groep. Zo schrijft hij over de betekenis van de cultuur en de noodzaak dat deze gebaseerd is op dwang:

Terwijl de mensheid bij het beteugelen van de natuur gestage vooruitgang heeft geboekt en een nog grotere vooruitgang mag verwachten, is eenzelfde vooruitgang in de regeling van de menselijke aangelegenheden niet onomstotelijk vast te stellen, en waarschijnlijk hebben velen zich in alle tijden, zoals ook nu weer, afgevraagd of dit deel van de culturele verworvenheden zelfs maar de moeite van het verdedigen waard is. Men zou denken dat een nieuwe regeling van de menselijke betrekkingen mogelijk moet zijn, die de bronnen van onvrede met de cultuur doet droogvallen door het afzien van dwang en onderdrukking van driften, zodat de mensen zich, niet door innerlijke strijd gehinderd, aan het verwerven en genieten van goederen kunnen wijden. Dat zou het gouden tijdperk zijn, maar het is de vraag of zo'n toestand realiseerbaar is. Het heeft er veeleer de schijn van dat elke cultuur gebaseerd moet zijn op dwang en driftverzaking; het lijkt niet eens vast te staan dat, mocht de dwang niet langer bestaan, de meerderheid van menselijke individuen bereid zal zijn de arbeidstaken op zich te nemen, nodig om nieuwe levensbenodigdheden te produceren. Men moet, denk ik, rekening houden met het feit dat in alle mensen destructieve, oftewel antisociale en anticulturele tendensen huizen en dat deze bij een groot aantal personen sterk genoeg zijn om hun gedrag in de menselijke samenleving te bepalen.

Freud (1927c). De toekomst van een illusie.
Werken 9, p. 360/61.